

KONSEPT VA UNING TIL TIZIMIDAGI OBYEKTIVLASHUVI

Rahmonov Husanboy Abjalil o'gli
Qo'qon davlat universiteti O'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya: Mazkur ishda kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan konseptning nazariy asoslari, uning ilmiy talqinlari hamda til, tafakkur va madaniyat bilan o'zaro aloqasi tahlil qilinadi. Shuningdek, konseptning murakkab mental tuzilma sifatidagi xususiyatlari va uning til vositasida obyektivlashuvi masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv tilshunoslik, til va tafakkur, madaniyat, mental tuzilma, lingvokognitiv yondashuv

Abstract: This work analyzes the theoretical foundations of the concept as one of the key notions in cognitive linguistics, as well as its interpretations and its interrelation with language, thinking, and culture. It also examines the complex mental structure of the concept and the ways it is objectified through linguistic means.

Keywords: concept, cognitive linguistics, language and thinking, culture, mental structure, linguistic cognition

Аннотация: В данной работе рассматриваются теоретические основы концепта как одного из ключевых понятий когнитивной лингвистики, а также его научные интерпретации и взаимосвязь с языком, мышлением и культурой. Также анализируются особенности концепта как сложной ментальной структуры и его языковая объективация.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, язык и мышление, культура, ментальная структура, лингвокогнитивный подход.

Til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabat masalalari zamonaviy ilmfanning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Til nafaqat fikrni ifodalashning asosiy vositasi, balki insonning borliqni anglash va idrok etish jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Turli ijtimoiy guruhlar o'z dunyoqarashi va voqelik haqidagi tasavvurlarini til orqali ifodalaydilar. Shu bilan birga, til muayyan jamiyatning eng muhim madaniy qadriyatlari va an'analarini o'zida aks ettiradi. \

Tilning amal qilish jarayonida ikki asosiy omil muhim ahamiyat kasb etadi: birinchisi — inson tafakkuri va nutq egasining ongiga daxldor ichki omil, ikkinchisi esa muayyan jamiyat madaniyati hamda shu jamiyat vakillariga xos umumiy bilimlarni o'z ichiga oluvchi tashqi omildir.

Inson faoliyati davomida qabul qilinadigan barcha ma'lumotlar ongda ma'lum tartib asosida guruhlanadi va tasniflanadi. Bunday kategoriyalash jarayoni axborotni anglash, saqlash va undan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Predmet va hodisalarni kategoriyalarga ajratish konsept tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. N. N. Boldirev fikriga ko'ra, konseptlar inson ongida borliqdagi obyekt va

hodisalarni muayyan toifalarga birlashtirish imkonini beradi. O. N. Grigoryeva esa o'z tadqiqotlarida insonning kundalik tafakkuri murakkab va ko'p bosqichli tuzilishga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Tadqiqotchilar inson ongining bir nechta asosiy tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatadilar: sensor-reseptiv, mantiqiy-tushunchaviy, emotsional-baholovchi hamda qadriyat-ma'naviy komponentlar.

Atrof-muhitdagi har qanday hodisa avval sezgi organlari orqali qabul qilinadi, so'ngra u mantiqan tahlil qilinib, denotativ ma'no sifatida anglanadi. Keyingi bosqichda ushbu obyektning boshqa hodisalar bilan o'zaro aloqalari aniqlanadi va u muayyan kategoriya doirasiga kiritilib, kategoriyalash jarayoni amalga oshiriladi.

Inson ongida muhim ahamiyat kasb etuvchi voqelikning kognitiv izlari til vositasida konseptlar shaklida ifodalanadi hamda ular nafaqat individual ongga, balki milliy madaniyat tizimiga ham tegishli bo'lgan umumiy bilim birligiga aylanadi [1].

Ushbu yondashuvga ko'ra, konseptlar nafaqat individual bilish jarayonining mahsuli, balki til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlovchi asosiy kognitiv birlik sifatida milliy ong va dunyoqarashning shakllanishida ham muhim rol o'ynaydi.

Ilmiy adabiyotlarda "konsept" tushunchasining talqiniga bag'ishlangan ko'plab yondashuvlar mavjud bo'lib, ular ushbu birlikning murakkab kognitiv va lingvokognitiv tabiatini ochib berishga xizmat qiladi. Konsept muammosi zamonaviy kognitiv tilshunoslikning markaziy masalalaridan biri sifatida Z. D. Popova, I. A. Sternin, V. I. Karasik, M. V. Pimenova, E. S. Kubryakova, Yu. S. Stepanov, A. P. Babushkin, G. G. Slyshkin, L. V. Cherneiko, S. A. Askoldov kabi yetakchi olimlar tomonidan turli nazariy pozitsiyalar asosida tadqiq etilgan.

"Kognitiv terminlar lug'ati"da konsept insonning kognitiv tizimida faol ishlov beriladigan asosiy mental birlik sifatida izohlanib, u xotira, mental leksikon, konseptual tizim hamda "miya tili"ning tarkibiy elementi sifatida baholanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, konsept bilimning minimal, ammo mazmunan zich shakli — "kognitiv kvant" bo'lib, u dunyo manzarasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Til esa eng muhim konseptlarni verbal shaklda obyektivlashtiruvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Z. D. Popova va I. A. Sternin konseptni inson ongida shakllanadigan, diskret va strukturaviy jihatdan tartiblangan mental birlik sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, konsept nafaqat individual bilish jarayonining natijasi, balki jamiyatning kollektiv kognitiv faoliyati mahsuli hamdir. Konsept o'zida muayyan obyekt yoki hodisa haqida ensiklopedik xarakterdagi bilimlarni, uning lingvistik va madaniy talqinlarini, shuningdek, ijtimoiy ong tomonidan shakllantirilgan baholovchi munosabatlarni mujassamlashtiradi. Shu jihatdan konsept kognitiv, lingvistik va madaniy qatlamlarning integrativ birligi sifatida namoyon bo'ladi.

Yu. S. Stepanov konseptni inson ongida jamlangan madaniyatning "semantik zichlashgan birligi" sifatida izohlaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, madaniyat inson ongiga aynan konseptlar orqali kirib boradi va konseptlar vositasida saqlanadi hamda uzatiladi. Shu bilan birga, inson ham konseptlar orqali madaniy tizimga kiradi va unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Olim "qonun" konsepti misolida uning semantik hajmi va strukturasi turli ijtimoiy guruhlar, xususan, huquqshunoslar va oddiy til egalari

ongida turlicha shakllanishini ko'rsatadi. Bu holat konseptlarning ijtimoiy-madaniy shartlanganligini yaqqol namoyon etadi.

Stepanovga ko'ra, konsept faqat ratsional bilimlar yig'indisi emas, balki hissiy-psixologik tajriba bilan ham chambarchas bog'liq hodisadir. U insonning emotsional munosabati, qadriyatlar tizimi, ijobiy yoki salbiy baholashlari bilan uzviy aloqador bo'lib, shu sababli konseptlar "fikrlanadi va bir vaqtda kechiriladi" degan g'oya ilgari suriladi. Shu nuqtai nazardan konsept madaniyatning inson ongidagi asosiy kognitiv hujayrasi sifatida talqin etiladi.

A. A. Zalevskaya konseptni statik ilmiy kategoriya sifatida emas, balki dinamik va faol kognitiv tizim elementi sifatida ko'radi. Uning fikricha, konsept inson ongida real mavjud bo'lgan perseptiv, kognitiv va affektiv komponentlarni o'z ichiga olgan murakkab mental tuzilmadir. Bu jihatdan u ilmiy abstraksiya sifatida yaratilgan "tushuncha" va "ma'no"dan farq qiladi, chunki konsept bevosita insonning real idrok va tajriba jarayonida shakllanadi hamda doimiy o'zgaruvchan xarakterga ega bo'ladi.

Umuman olganda, konsept zamonaviy kognitiv tilshunoslikda til, tafakkur va madaniyat integratsiyasini ta'minlovchi markaziy birlik sifatida qaraladi. U insonning dunyoni idrok etish mexanizmini, bilimlarni tizimlashtirish jarayonini hamda ijtimoiy-madaniy tajribaning til orqali obyektivlashuvini o'zida mujassam etgan murakkab ko'p qatlamli kognitiv fenomen hisoblanadi.

Shunga qaramay, olimlar tomonidan konseptga berilgan ta'riflarning xilma-xilligiga qaramasdan, ularning barchasi konseptni umumiy xususiyatlar bilan tavsiflaydi. Xususan, konsept mental tabiatga ega bo'lib, u bevosita inson ongiga bog'liq hodisa sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, u alohida individning shaxsiy tajribasi bilan bir qatorda butun jamiyatning ijtimoiy-madaniy tajribasini ham o'zida mujassam etadi. Shu jihatdan konsept individual va kollektiv ong o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ifodalovchi muhim kognitiv birlik sifatida qaraladi.

Mazkur nazariy qarashlarni yanada chuqurlashtirgan holda shuni qayd etish mumkinki, konseptlar faqat individual ong mahsuli emas, balki ijtimoiy ong va madaniy xotiraning ham muhim kognitiv birliklari hisoblanadi. Zamonaviy lingvokognitiv tadqiqotlarda konseptlar ko'p qatlamli tuzilishga ega bo'lib, ular nafaqat bilimlar yig'indisini, balki emotsional, baholovchi va madaniy komponentlarni ham o'zida mujassam etadi. Bu esa konseptlarning murakkab semiotik tabiatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, konseptlar til tizimida bevosita va bilvosita ifoda vositalari orqali obyektivlashadi hamda turli diskurs turlarida har xil semantik yuklama bilan namoyon bo'ladi. Ularning mazmuni kontekst, kommunikativ vaziyat va ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida o'zgarib boradi. Shu bois konseptlarni statik birlik sifatida emas, balki doimiy harakatdagi kognitiv struktura sifatida o'rganish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Bundan tashqari, konseptlar milliy til va madaniyatning o'ziga xos "dunyo manzarasi"ni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Har bir jamiyatning konseptual tizimi uning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va mentaliteti bilan uzviy bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, konseptlarni o'rganish nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik va sotsiokognitiv tadqiqotlar uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, konsept zamonaviy kognitiv tilshunoslikning eng muhim va murakkab nazariy birliklaridan biri bo'lib, u til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'zida mujassam etadi. Ilmiy adabiyotlarda konseptga berilgan turli xil yondashuvlar uning ko'p qatlamli, dinamik va murakkab mental tuzilma ekanligini tasdiqlaydi.

U nafaqat individual ong mahsuli, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy tajribasini ham ifodalovchi kognitiv birlik sifatida namoyon bo'ladi. Konseptlar til tizimida turli lingvistik vositalar orqali obyektivlashib, milliy dunyoqarash va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi.

Shu bilan birga, ular doimiy ravishda rivojlanib boruvchi, ijtimoiy ehtiyojlar va kommunikativ vaziyatlar ta'sirida yangilanib turuvchi dinamik struktura hisoblanadi. Shuning uchun konseptlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va kognitiv fanlar uchun ham dolzarb ilmiy ahamiyatga ega.

Konsept insonning borliqni anglash, uni tasniflash va til orqali ifodalash jarayonida markaziy o'rin tutuvchi universal kognitiv kategoriya bo'lib, u inson ongidagi bilim, tajriba va qadriyatlarning yaxlit tizimini shakllantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Михайлова Л. М. Категоризация как способ формирования концепта «говорение» в современном английском языке // Гуманитарные и социальные науки. 2008. № 1. С. 86–90.
2. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексическо-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996. 104 с.
3. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой, русской лингвокультурах. М., 1996. С. 90–92.
4. Алимуратов О. А. От концептосферы к лексике и обратно: проблемы метонимического моделирования ментального пространства языковой личности // Когнитивные исследования языка. Типы категорий в языке: сб. научных трудов / гл. ред. серии Е. С. Кубрякова, отв. ред. вып. Н. Н. Болдырев. М.; Тамбов, 2010. № 7. С. 233–241. С. 236.